

I

Дітоньки!

Ви на мене не зважаєте, а я вас заєдно бачу. Я остався межи вами, як одинокий дуб старезний у молодому ліску, і бачу всі його вершки, бачу рухи його в бурі і тонкі зворушення в погідних хвилях.

Кажу: подвійно бачу вас. Що перед вами діється, що з вами діється, ба і що позад вас діється.

Я прикований до крісла довголітньою недугою, і одинокою моєю чинністю є бачити вас, думати про вас. Про вашу минувшину, теперішність і будучину. Глядіти на розвій ваш і на наслідки вашого розвою.

Ви, сім синів моїх (біблійне число) і доньки три, що давно увійшли у життя,— саме тепер посередині життя. Але сімох із вас я пережив. Тут пережив. Та там, де ми раз усі стрінемося, я вас завсіди маю. Тому, коли говорю до вас, я маю вас усіх на думці.

Дітоньки!

Ви на мене не вважаєте, а я вас заєдно бачу. Правда, віднедавна лиш одними своїми очима, але ще донедавна й очима матері вашої. Удвійці робили ми спостереження над вами й вашим розвоєм і радувались і ридали над вами.

Мати ваша була немов постать із Св. письма, з душею чистою, як та Марія, сестра Марти, про яку сказав Христос, що вибрала "ліпшу половину", прислухаючись його святих наук; а разом з руками Марти, що ніколи спочинку не знала і від ранку до вечора побивалася за працею в домівстві. Як білий цвіт без плями, який я вибрав із коренем з дому

родичів її і пересадив у свій город, закинений гострим камінням, і який своїми руками спорадила, щоб колись ви, дітоньки мої, мали вільні дороги рости й розвиватися,— такою була вона. Ніжна й енергична. Добра й невмолима, лагідна й строга, й мудра, як той вуж.

Ви росли.

Зразу — як цвіти, доглядані нами, потім — як птахи; відтак групувалися в малі громадки, на власну вже руку. А ми все гляділи за вами й бачили, як ви розвивалися і як заживали.

Не кажіть, дітоньки, що старість нічого не бачить і не годна молодіжі розуміти! Що вона духом лиш у минувшині, а для теперішності заховала байдужість і для будучини без зрозуміння!..

Дітоньки! Не лиш свій рід заховувати повинна людина, але й вгору рости. Се мали ми на меті, виховуючи вас.

Вас, синів наших, сім і доньок три.

І в кожне з вас вщиплювали ми почуття національності своєї, а там різьбили й витесували характери ваші. Задумували виробити з вас моделі, що мали стати взірцем для вашого потомства. Се була найтрудніша часть життєвої праці нашої і найштучніша. Виховуючи вас, прокидались ми самі з вами раз у діти, раз у філософи, раз у артисти, а іноді — у взірці святих і мучеників. Ваші наслідники мали стати ліпшими.

Те, чого вам недовдавало, мало бути в них довершене вами й товаришками вашими життєвими, що мали мати вже відповідну ступінь культури вашої.

Ми ще "біблійні" були і первісні.

Корились святим, лякалися гніву божого, вірили в чудеса, в судьбу,— душі наші були дитинні, іноді наївні до смішності. Ми знали лиш письма святі... а ви вже більше пізнали...

Дітоньки!

Ви на мене не зважаєте, а я вас заєдно бачу. Без науки, без артизму, без новожитнього колориту, новожитньої філософії — лиш просто очима своїми "природними", що вивчилися крізь безчисленні літа розрізняти всі об'яви й відтінки людської вдачі й життя.

Починаю від тебе, найстарший мій сину. Сину мій первородний! Хочу тобі лиш кілька слівець сказати, а при тім і твою матір згадати.

Вона вже жила тобою й дрижала за тебе, заки ти ще світ божий побачив.

Матірні почування зрозуміє лиш одна мати на світі, то й що тобі про неї багато іншого говорити?

Здається, не було під сонечком кращої дитини на світі над тебе. Так говорила вона мені заєдно. А одного разу, коли ти дрібною хлопчиною вибіг із хати на вулицю, а вона за тобою в такій самій пустоті, щоб спіймати тебе і zarazом стати там на широкій дорозі твоїм ангелом-хранителем — над'їхав один незнайомий вельможа дорогою чвіркою, а ти проти нього пігнав.

Вона скричала як божевільна, а чвірка зупинилася. Пан висів із карети і взяв тебе на руки. Він глядів із зачудуванням хвилю в твоє личко, погідні, як небо, очейта, а вона, напівзакам'яніла з остраху, з місця не рушилася.

Тоді вельможа привів тебе до неї й так сказав: "Не знаю, хто ви є, жінко. Але коли б я мав таку дитину, я був би гордий, як цар. Та я — жебрак. Однісінька моя дитина померла. Виховуйте собі його на славу..."

І поїхав.

І ми хотіли собі тебе на славу виховати.

Між вами всіма я був собі — як цар. Строгий, але, здається, й добрий. Мав ухо й очі для всіх і для кожного зокрема. Мав руку, що нагороджувала, і мав руку, що карала. А головою працював день і ніч. І все лиш будучину бачив.

Закроював виховання ваше на будучину, лагодив уми ваші на будучність; ви ж "кандидати на людей"... говорив я іноді, усміхаючись, "на моделі для колишніх правнуків своїх. Типи народу свого!"

Все — на будучність. Думаєте, дітоньки мої, лиш для себе самих?.. О ні! Для вітчизни вашої й для народу вашого. Для того нещасного народу, що все долі править, і доправитися не годен...

Молодим хлопчиною ти вже музикою став. Десь за домом на власну руку вивчився. Ми були убогі!.. Вас ставало більше й більше... ми з напруженням усіх сил працювали... ми для вас жили, як кажу, щоб колись ви могли для других жити. Ви працювали для себе дрібними дитячими силами, а ми трудилися дозрілими невтомними свідомими силами. Чи унаслідував ти, сину, по родичах своїх наклін стриміти до добра й до всього, що ліпше й тонше, зрікатись користей, вигоди й безжурності в хосен прикмет шляхетних і ідей благородних?.. Я гадаю, що так.

Тому боровся ти, аж не доборовся до мети. Ти перестав бути кандидатом на чоловіка, а став поважним, шляхетним, спокійним

мужчиною. Доборовся й хліба, але се — побічна річ. Мені про твоє психічне життя розходиться.

З інструментом під пахвою хотів ти світ здобути... Звуки музики тобою кермували, великі, святі.

Чим ти хотів стати в музиці, сину?.. Реформаторам нашої народної музики? Звернути увагу інших народів на нашу велику вроджену музикальність і багатство мелодій наших?.. Сину! Я скричав би з болю вголос, що по всій нашій спільній борбі, по всіх моїх надіях — от що з тебе сталося!

Я тебе бачу, як ти колись молодцем дивишся мені в очі, ясно й любо, усміхаєшся очима, повними дум і мрій, і говориш про будучину, як батько твій говорив. А тепер повторю лиш свої попередні слова: "Дітоньки! Ви на мене не зважаєте, а я вас заєдно бачу..."

Я бачив тебе, коли ти перестав мене бачити, а життя живе, що пре й рве до акції, не дає супокою й жене до цілей, заключень, довершень, тебе поривало. Ти не мав часу глядіти за мною, але я за тобою глядів. І бачив. Жінка підійшла до тебе.

Сину! Скільки очей в неї було? Скільки вуст?.. А голов мала сім і тіло прекрасне. А ти мав лише двоє очей і слабе тіло чоловічини...

Сину мій! Ти ніколи голодом і холодом не млієш. Ти безжурно вступаєш у свою гарну хатину, і око твоє спочиває ласкаво на блискучих від чистоти предметах у хаті — то на часок заспокоюєш потреби свого тіла, але, сину ти мій, чому твоя скрипка мовчить? Чому уснула в чорній домовині, струни потріскали на ній, а смичкове волосся розв'язалося? Чому стіни дому твого не чують доброго слова про сусіда твого, не пролетить ніколи питання про долю народу твого, не дзвенить слово твоєї рідної мови в хаті, а дух несамолюбної доброти, дух внутрішнього

життя й ніжної краси та ідей благородних стоїть із спущеними вділ очима, а крила його опали безнадійно додолу?

І ти вдоволений, сину! Сину мій... ти вдоволений!

Я кинувся б хрестом до ніг твоїх і благав: чи душа твоя колишня, багата й чутлива на людське горе, ідеальна, повна розуміння для життєвих зворушень — осліпла?..

Наколи осліпла... то... господи Ісусе Христе, злічи її...

Але месія не ступає вже землею. Вже годі діткнутись його дорогої святої одіжі, щоб зцілитись, а мусить душу з мертвоти брат братові будити...

Сину мій!.. Я, твій білоголовий отець, лежу хрестом перед тобою й кличу: "Сину... пробудись! Се не може бути правдою, що душа твоя прекрасна завмерла і сім голів, і сім уст, і сім очей випили життя й свідомість із неї..."

То, може, очі мої старі осліпли й не довиджують добре. Може, то й вони туманять мене й шепчуть, що і внуки мої, а твої діти, здвигають байдужно рамена до пісень діда й прадіда свого і казок їх про правду й неправду не хочуть знати, а ще менше — віщування про будучність! Що їх душі, мов ті деревця молоді, зігнені рукою невидимою якось убік, кривляться вершком радо до землі, неначеб небес над собою не бачили і всякої висоти уникали! Тому в них не розвинеться ніколи пишна корона на голівках і над їх вершком орел пролітати не буде...

Може, я помиляюсь, сину мій, може, я осліп, але коли я осліп, то не осліпла душа моя, що одна тебе добре знала й знати буде, коли і всі забудуть, який ти був. Мій біль за тобою червоний, як кров.

Ти потонув.

Я молюсь за померлу душу твою...

II

Доню моя!

Отець і мати казали: не виходь за оцього чоловіка заміж. На нім смерть своє п'ятно витиснула й жде лиш свого часу, щоб його з собою взяти.

А ти відповіла рішучо й спокійно:

"Нехай би я з ним лиш один рік жила, а покинути його — не покину. Я ж його люблю!"

Чудо вложила в своє слово... Вийшла за нього. Господь був ласкав, що дарував йому п'ять років життя. Значить, п'ять разів стільки, як ти сподівалася. Потім прийшов реченець, і смерть сталася мовчки, без багатьох оповіщень, і він пішов із нею.

Мені остався в пам'яті твій божевільний крик, як він покинув тебе. Ти кричала так страшно, що він мусив тебе ще духом чути; і певно, бо й як же ж міг би був тебе відвідувати! Ти говорила мені опісля, що заєдно чуєш його поодинокими хвилями в хаті коло себе...

Я тобі кажу: твоя душа збільшилася з терпіння і тому-то чула його.

Чисте й гармонійне було ваше пожиття, і хоч ви на мене не зважали, дітоньки мої, а я вас заєдно бачив...

До однакового ступеня були уми ваші виплекані, до однакового ступеня внутрішня краса в вас розвинена, до однакового тону настроєна.

А потім... Ви держались якимось чудним інстинктом якогось тайного правила, яке можна, приміром, уложити в такі слова: ви все утримували, що треба ще щось учинити, щоб любити одне одного взаємно, щоб себе взаємно здобути, себе взаємно заслужити. Ви не вважали себе одруженими, не думали, що "здобули" себе вже; що вже одне одного цілком гідне, варте. Ні. Ви оставляли все ще щось між собою до здобуття неосягненого...

Ви знали, що гармонія не може існувати, не може віддихати, наколи між людьми, що хотять із собою гармонійно жити, не останеться ще щось таємничого.

Ви ніколи не допускали, щоб одверність і виrozumілість затирався межи вами, але zarazом ви завсіди оставляли ще дещо в домістві думок і почувань, що становило, що ви завсіди прагнули взаємно свого товариства.

Ваші істоти задержали через те ту почасти невияснену "внутрішню красу", яку звемо словами "приємність, милість": бо ви задержали обоє непорочний змисл, що ніколи не перестає бажати, щоб подобатись. То бачив я, дітоньки мої. Тепер відбивається та ваша колишня гармонія в ваших дітях.

Ти осталася сама з своїми дітьми. Дітоньки! Ви не зважаєте на мене, а я вас заєдно бачу.

Я бачу, як ти, осамітнена, заходиш коло своїх менших і дорослих дітей. Я сказав би — глядиш подвійними очима на них. Раз — за мужа свого, а раз — за себе.

За мужа — щоб в його дусі бути товаришкою й виховувачкою дітей його; а раз за себе — щоб з твоєї особистості набирали духовного корму й укладу.

Я бачу, як ти з напруженням своїх сил моделюєш ті дрібні істоти, а старшим стараєшся потонути цілою душею в нутро, щоб його добре збагнути і його будучину обчислити. І я здалека бачу, як їх будучина укладається, тому що має за собою цілий ряд минувшостей. І добре робиш, що знадвору набираєш зніження й зтоншення, вкладаючи їх в їхнє нутро, бо воно буде гарне й здорове.

Внуки мої дорогі!

Я виджу вас і люблю вас. Але ви вже не нагадуєте мені мій дитинний вік. Ви чимсь досконаліші, дозріліші й виразніші в почуваннях і думках своїх. Чимсь більше зложені, але й повніші свого буття. В вас душа збільшена матір'ю вашою.

Але заразом бачу я віддалення доньки моєї від мене й віддалення ваше від матері вашої! Глядіть за собою й не стратьте з очей те золоте пасмо, що в'яже її до мене, а вас до неї — і тим до народу нашого, як стратив його з очей син мій нещасний, через що на личку і в душі дітей його зникло п'ятно народу нашого.

Співайте ті пісні, що я їх дитиною співав, що передав їх матері вашій, а вона передала їх вам, а коли вас доля розкине бутно тут і там,— по піснях тих пізнаєте себе, і відживе й мати ваша, і дід, і прадід, і всі приналежні до нас...

Розумієте?

І що я ще хотів сказати?

Не знаю. Може, вже й усе сказав. Але слухайте...

Давно старались люди закони природи відкрити. Тепер стараються відкрити закони душі, а далі... але тут і сліду, й пам'ятки про мене не буде,— відкриють закони суспільства.

Дідо замикав і тиснув у собі чуття й боявся зніжнення — внуки стараються загартувати ту несміливість і вказують на найтоншу, найдрібнішу ноту в душі своїй...

Але, може, воно й добре так. Може, тому й збільшається душа ваша...

Я остався як дуб-великан у молодім лісі, і бачу, як ліс розвивається і в що вершини розвиваються.

Дітоньки! Ви не зважаєте на мене, а я вас заєдно бачу. Ви так собою зайняті, що забули слова божі: "Любити ближнього, як себе самого". Ви любите ближніх лиш через свою особистість. Ваша особистість заслонює вам той широкий горизонт, що його Христос отворив любов'ю своєю...

Дітоньки!

Я про вас думав, як моя душа до відходу клонилася.

Кожний, що переходить у вічність, є віщуном...

Пасма золотого не губіть за собою... щоб не згубили сліду матері вашої, і батька, і діда, і прадіда... а будучність ваша не розіб'ється. Я її бачу в золотих зарисах, імлою покрити, бачу, як ваші душі збільшаються і як ви... мов ті дрібні мурашки, доходите до неї...

Я молюся за ті збільшені душі ваші.

III

Голубе мій білий!

Ти літаєш у зеленім лісі і місця не маєш. Стрічаєшся з людьми то тут, то там, а ніде ще не осів, щоб дати білим крилам відпочинок.

Але щоб я сказав, що мені тому душа з жалю за тобою в'яне, то не скажу. Літаєш — бо сильна; літаєш — самотна, бо свою самоту собою заповняєш.

Ти, наймолодша моя, осталась одна без товариша в житті. Хто винен?.. Ніхто; тобі це було суджене змалку.

Кажуть... нема судьби, все випадкові полишене. Але я тобі кажу, в кого стільки літ очі отворені, які не одну долю переслідили в її бігу й розвою,— що вона є. Та так і є. В характері існує.

Ти шукала передусім душі, подібної собі, а не найшла. Тут і там дотикалась її своєю душею, але в цілковиту гармонію зіллятись не могла. Тут лежала доля твоя.

Так я бачу тебе, мені здається, що своєю душею ти тип будучини. Не силою ума свого, а почуванням своїм не сучасна ти.

І виджу дальше.

Від способу почування зависить довша або коротша молодість жінки, і що колись настане час, в яким та її молодість, ті її "літа ласки" стануть нараз самі з себе продовжені. Внутрішня краса душі стає чимраз більше тією властивою потугою (і в любові), що бере верх, яку досі в оковах держали. Негарне чоло дівоче не могло досі донедавна дожидати іншого від мужчини, як кулі в лоб. А скільки їх є тепер, тих негарних, а премудрих голівок, що тепер живуть і процвітають на підставі внутрішньої душевної своєї краси і доброти? А багато жінок — самі вадили й довго не допускали мужчин відкривати душу в жінці!

Але не це хотів я сказати. А от що:

Я вже не годен своєю любов'ю тебе охороняти. Сила зів'яла, а чорний ангел жде на мене, і я хочу передати тебе опіці ближніх твоїх.

Братці мої!

Я передаю вам свою наймолодшу самотню дитину під опіку. Не забудьте оці слова мої, що я її вам полишаю. Опікуйтесь нею так, щоб вона не відчувала, що осталася сиротою, без батька й матері, і в неї товариша нема. Опікуйтесь нею без наруги, без жорстокості, сучасної й минувшої безсердечності, що в жінці шанує лиш одну молодість, а душі не бачить; шануйте її тією любов'ю, про яку розказав нам св. апостол Іоанн, що вона терпелива, незалежна, не поступає нескромно, що не горюїться, не честолюбива, що не самолюбна, що не огірчається, не думає про нічого злого, що не радується несправедливості, але тішиться правдою. Що зносить усе, вірить усе, надіється всього, терпить усе. Що вона не устає ніколи, наколи б навіть і всі віщування устали; бо й справді, наколи б ви все добро своє розложили у ніг її і дали й тіло своє спалити, а не подали їй любові,— то все те не допомгло б вам нічого...

В оці слова складаю я просьбу свою до вас, братці мої,— про опіку над наймолодшою самотньою дитиною моєю...

Голубе мій білий!

Спинайся, над чим сила твоя дозволяє тобі.

Не криви душу свою і не замикай її, щоб осталася вільною тайною для ближніх твоїх, бо вічною тайною для них остануться закони душі тієї і зворушення її в широкому сенсі слова,— і будеш невольницею вузьких традицій, що обмежують життя твоє на одному полі, і односторонньою матір'ю, як сина здобудеш.

Дітоньки!

Ви на мене не зважаєте, а я вас заєдно бачу. Як той дуб, старезний великан, у молодім ліску, так остався я між вами і бачу кожний рух ваш, і укладаю, і формую його в будучність вашу.

Згадуйте предків своїх, щоб історія перед вами не згасла, і золотої нитки не згубить...

Молюся за вас...

Чернівці, 17 березня 1903 р.